

Ζητήματα Φυλετικής και Εθνοτικής Ταυτότητας στη Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους: από την Προκατάληψη στην Πολιτική της Ισότητας

Pat Pinsent
Senior Research Fellow
Roehampton University London
National Centre for Research in Children's Literature

Παρουσίαση άρθρου-επιμέλεια: Μαρία Καραγιάννη
Υποψήφια διδάκτωρ
Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Η επιλογή του ευρύτερου τίτλου «Ζητήματα Φυλετικής και Εθνοτικής Ταυτότητας στη Λογοτεχνία για Παιδιά και Νέους: από την Προκατάληψη στην Πολιτική της Ισότητας» στο παρόν κείμενο για την παρουσίαση του άρθρου της Pat Pinsent, παραπέμπει στο κεντρικό θέμα του βιβλίου της συγγραφέως *Children's Literature and the Politics of Equality* (Pinsent, 1997). Στο βιβλίο της αυτό, η Pinsent πραγματεύεται ζητήματα προκατάληψης στην παιδική λογοτεχνία σχετικά με το φύλο, τη φυλή, τη γλώσσα, την αναπηρία, την κουλτούρα. Μελετά θέματα ισότητας σε μια μεγάλη ποικιλία βιβλίων που εκδόθηκαν στις δεκαετίες '70 ως '90, αλλά και 'κλασικά' βιβλία, τα οποία ανήκουν πλέον στον λογοτεχνικό κανόνα. Η συγγραφέας εστιάζεται κυρίως στους τρόπους με τους οποίους οι μικροί αναγνώστες μπορούν να εκπαιδευτούν στο να εντοπίζουν την προκατάληψη στα κείμενα που διαβάζουν και να συνειδητοποιούν τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των συγγραφέων, όπως αυτές διαπερνούν, συνειδητά ή ασυνείδητα, τα κείμενά τους. «Η εξοικείωση με βιβλία που θίγουν ζητήματα προκατάληψης αποτελεί κάλλιστα ένα αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησής της» (Pinsent, 1997:3). Μια δεκαετία μετά την έκδοση του βιβλίου της, η Pinsent οδηγείται στη διαπίστωση πως στις δυτικές κοινωνίες, μεταξύ των ποικίλων στοιχείων διαφορετικότητας που χαρακτηρίζουν το ανθρώπινο γένος, το χρώμα του δέρματος θεωρείται το λιγότερο σημαντικό. Παρ' όλα αυτά, η μάχη για τη φυλετική ισότητα δεν έχει κερδηθεί ακόμη, όπως η ίδια ισχυρίζεται στο συμπληρωματικό κείμενο που συνέταξε αποκλειστικά για το Αφιέρωμα.

Η παρουσίαση του άρθρου της Pinsent θα επικεντρωθεί στην απόδοση στα ελληνικά των κυριότερων σημείων του κειμένου της και στην απόσαφήνιση ορισμένων εννοιών, παρέχοντας στον αναγνώστη μια σφαιρική ιδέα των βασικών παραδοχών της μελέτης της. Η αναφορά στο συμπληρωματικό κείμενο της συγγραφέως θα εστιαστεί κυρίως σε μια διαπίστωση που προκύπτει από μια προσεκτική 'ανάγνωση' του.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τη Pinsent, πολλά από τα βιβλία που πραγματεύονται με εύστοχο τρόπο το ζήτημα του κοινωνικού φύλου ('gender') είναι εκείνα που πραγματεύονται συγχρόνως θέματα σχετικά με την κοινωνική ανισότητα, τη φυλή, τη γλώσσα, την κουλτούρα. Πολλοί από τους συγγραφείς των βιβλίων αυτών είναι άνθρωποι πολιτικοποιημένοι, από μόνοι τους ή λόγω της εμπειρίας της προκατάληψης που βίωσε ή βιώνει η ομάδα στη οποία ανήκουν, και οι οποίοι έχουν αντιληφθεί πως τα ζητήματα ισότητας σπάνια πραγματεύονται χωριστά. Συγκεκριμένα, από τα παιδικά βιβλία που εστιάζονται σε θέματα φυλής ή κουλτούρας, εκείνα που ξεχωρίζουν για την εντυπωσιακή γραφή τους είναι όσα παρουσιάζουν δυναμικούς γυναικείους χαρακτήρες, τα οποία με τη σειρά τους έχουν γραφτεί στην πλειοψηφία τους από μαύρες γυναίκες.

Είναι αναπόφευκτα δύσκολο να οριστεί κατά πόσον η απεικόνιση της 'φυλής' σε βιβλία που διαβάζουν τα παιδιά, επηρεάζει την αντίληψή τους για το θέμα αυτό. Αν είναι στερεοτυπική, μπορεί να προσβάλλει τους έγχρωμους αναγνώστες και να ενδυναμώσει τις προκαταλήψεις των λευκών. Εξαιτίας της λεπτότητας του ζητήματος αυτού, έχει εκφραστεί ορισμένες φορές η άποψη πως οι μαύροι χαρακτήρες πρέπει να απεικονίζονται αποκλειστικά από μαύρους συγγραφείς και εικονογράφους. Το ζητούμενο είναι, πάντως, πως κάθε απεικόνιση της φυλετικής ποικιλότητας πρέπει να είναι ακριβής και να προβάλλονται στα βιβλία μη στερεοτυπικές εικόνες των σύγχρονων πολυφυλετικών κοινωνιών. Έτσι, δεν νοείται σε μια 'ρεαλιστική' ιστορία που διαδραματίζεται στη Μεγάλη Βρετανία ή τη Βόρεια Αμερική να απουσιάζουν οι μαύροι χαρακτήρες.

Ο παραπάνω προβληματισμός αποτέλεσε το επίκεντρο της έρευνας που πραγματοποίησε το πανεπιστήμιο του Roehampton (1996) σχετικά με τις αναγνωστικές προτιμήσεις των νέων (Pinsent, 1997: 57-74). Στην πλειοψηφία τους, οι νεαροί αναγνώστες ισχυρίστηκαν ότι δεν αποτέλεσε γι' αυτούς κριτήριο επιλογής ενός βιβλίου το αν ο κεντρικός χαρακτήρας του ανήκε στην ίδια μ' αυτούς φυλετική ομάδα, σε αντίθεση με το φύλο ή την ηλικία του που αποτέλεσαν.

Προχωρώντας την ανάλυσή της, η Pinsent επικεντρώνεται στο κίνημα της 'πολιτικής ορθότητας' ('political correctness') κι εξετάζει τις συνέπειές του στην παιδική λογοτεχνία με βάση δύο κυρίως προβληματικές:
i. την υπερευαισθησία των εθνοτικών μειονοτικών ομάδων σχετικά με τις καλοπροαίρετες προσπάθειες απεικόνισης των μαύρων χαρακτήρων, που μπορεί να οδηγήσει στην ακραία άποψη πως επιτρέπεται μόνο από μαύρους συγγραφείς ή εικονογράφους.
ii. τη συγγραφή βιβλίων προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις της πολιτικής ορθότητας.

Κατά την Pinsent, τα 25 τελευταία χρόνια παρατηρείται μια μεταστροφή από την 'αντιδραστική' ('reactive') σε μια 'προενεργητική' ('proactive') προσέγγιση, δηλαδή από τη λογοκρισία βιβλίων με ανεπιθύμητες ρατσιστικές απεικονίσεις και τη συγγραφή βιβλίων που θίγουν με άμεσο και πολεμικό τρόπο το θέμα του ρατσισμού έχουμε περάσει τα τελευταία χρόνια στη δημιουργία μιας γνήσιας πολυπολιτισμικής λογοτεχνίας.

Η πρώτη κατηγορία στην οποία αναφέρεται η συγγραφέας είναι τα αντιρατσιστικά βιβλία που γράφθηκαν για την αποκατάσταση της εικόνας των μαύρων χαρακτήρων και τα οποία επευφημήθηκαν αρχικά για την αξία τους. Στη συνέχεια, όμως, πολλά απ' αυτά επανεξετάστηκαν και δέχτηκαν επικρίσεις για τις αμφίσημες επιδράσεις τους. Η Pinsent αναφέρεται σε παραδείγματα τέτοιων βιβλίων, όπως το *The Cay* του Theodore Taylor, το *The Slave Dancer* της Paula Fox, το *The Trouble with Donovan Croft* του Bernard Ashley κ.α.

Προσεγγίζοντας τα βασικά σημεία της εξέτασης των συγκεκριμένων βιβλίων υπό το πρίσμα της πολιτικής ορθότητας, θα λέγαμε πως στο κείμενο της Pinsent αναδεικνύεται ως κεντρικό ζήτημα η ικανότητα του νεαρού αναγνώστη να αντιληφθεί τις ρατσιστικές συμπεριφορές, όπως τις αναπαριστά ο συγγραφέας και στη συνέχεια να τις απορρίψει. Συνοψίζοντας τις επισημάνσεις της Pinsent και τα επικριτικά σχόλια διαφόρων μελετητών αναφορικά με τα παραπάνω –καταξιωμένα κατά τ' άλλα– βιβλία, θα εστιάσουμε την παρουσίαση στους προβληματισμούς που αναδύονται σχετικά με την 'αντικειμενική οπτική' μιας αφήγησης, τον 'άπειρο αναγνώστη', τον 'αναξιόπιστο' αφηγητή.

Αναλυτικότερα, ο Victor Watson θέτει το ζήτημα της 'ανευθυνότητας' ('irresponsibility') από τη μεριά του συγγραφέα και η Pinsent το συσχετίζει με την τεχνική του 'αναξιόπιστου' ('unreliable'), πρωτοπρόσωπου αφηγητή. Η προβληματική εστιάζεται στην παρουσίαση ενός πρωτοπρόσωπου αφηγητή, του οποίου οι απόψεις, οι ερμηνείες των γεγονότων κι εμπειριών που αφηγείται, δεν συμπίπτουν με τις απόψεις κι ερμηνείες του συγγραφέα και στον κίνδυνο που ενέχει η χρήση αυτής της αφηγηματικής τεχνικής σε κείμενα που απευθύνονται σε ανήλικο αναγνωστικό κοινό. Δεν είναι βέβαιο πως ο νεαρός, 'άπειρος' ('inexperienced') αναγνώστης είναι ικανός να αντιληφθεί το αντιρατσιστικό μήνυμα που υπαινίσσεται ο συγγραφέας, πίσω από ρητά εκφραζόμενες ρατσιστικές συμπεριφορές και να τις κρίνει ως λανθασμένες. Ως αντίρροπο του 'ανεύθυνου' συγγραφέα, ο Watson προτείνει τον 'υπεύθυνο' ('responsible') αναγνώστη, καταρρίπτοντας το εύκολο επιχείρημα της απαγόρευσης βιβλίων ως μέτρο καταπολέμησης του ρατσισμού. Το καλύτερο μέτρο είναι να εκπαιδεύουμε τους νεαρούς αναγνώστες ώστε να είναι ικανοί να εντοπίζουν και να κατανοούν τα υπαινισσόμενα νοήματα ενός κειμένου, οδηγούμενοι, έτσι, σε πιο ώριμες αναγνωστικές διαδικασίες. Συνεπώς, η διαμάχη ανάμεσα στη σκόπιμη ιδεολογία που διαχέεται συνειδητά στα κείμενα συγγραφέων, όπως του Taylor, προκειμένου να υποστηρίξουν την ισότητα των μαύρων χαρακτήρων και στην ασυνείδητη ιδεολογία, όπως υποδηλώνεται από παθητικές υποθέσεις ή ακόμη και προκαταλήψεις στις οποίες προβαίνουν οι συγγραφείς, μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο υλικό προς συζήτηση εντός της σχολικής τάξης.

Σύμφωνα με τη Pinsent, όπως σημειώθηκε και παραπάνω, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια μεταστροφή από τη λογοκρισία βιβλίων ή τη συγγραφή άλλων που αντιμάχονται με εμφανή τρόπο το ρατσισμό, στη δημιουργία μιας πραγματικά πολυπολιτισμικής λογοτεχνίας. Η νέα τάση οδήγησε στη δημιουργία 'χειραφετητικών' ('emancipatory') βιβλίων που εστιάζονται στην απεικόνιση των θετικών στοιχείων των ποικίλων εθνοτικών ομάδων. Οι αρνητικές όψεις αναφέρονται μόνο όταν είναι χρήσιμο για την ολοκληρωμένη, σφαιρική παρουσίαση των ομάδων αυτών.

Στο σημείο αυτό, η Pinsent προβαίνει σε μια σημαντική διαπίστωση. Η πρακτική της ενσωμάτωσης κάποιων μελών μιας μειονοτικής ομάδας στους χαρακτήρες ενός κειμένου δεν σηματοδοτεί αυτομάτως και τη χειραφετητική του αξία. Συγκεκριμένα, η ενσωμάτωση μαύρων χαρακτήρων σε ιστορίες που διαδραματίζονται στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, όπως αυτή της Μεγάλης Βρετανίας, κρίνεται ρεαλιστική κι αυτονόητη. Αν, όμως, η παρουσίασή τους έγκειται αποκλειστικά στην απλή παρουσία τους στο κείμενο, δίχως να εμπλέκονται στην πλοκή, τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος του 'tokenism' ¹.

Υπάρχει και μια άλλη πρακτική που παρατηρείται σε ορισμένα κείμενα παιδικής λογοτεχνίας κι επιδέχεται κριτική. Είναι αυτή της μη σαφούς αναφοράς στη φυλετική ομάδα στην οποία ανήκει ένας ή περισσότεροι χαρακτήρες, με το επιχείρημα του δεδομένου πολυφυλετικού χαρακτήρα της σύγχρονης κοινωνίας. Η Pinsent θεωρεί την παράλειψη της αναφοράς αυτής πιο σημαντική ακόμη κι από τη δήλωσή της. Ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αναφέρει τα βιβλία *This is our house* του Michael Rosen και *Ruby and the Dragon* του Gareth Owen. Στο δεύτερο, όπου η κεντρική ηρωίδα είναι μαύρη, η Pinsent προσδίδει μια αμφίσημη ερμηνεία, θεωρώντας πως από τη μια μεριά η ηρωίδα απεικονίζεται ως μια ξεχωριστή προσωπικότητα που κατορθώνει να διακριθεί στο τέλος της ιστορίας, αλλά από την άλλη, παρουσιάζεται με ρατσιστικά στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη μαύρη 'φυλή', όπως ότι είναι πάντα αργοπορημένη κι όχι ιδιαίτερα έξυπνη. Κάτι ακόμη που εντοπίζει η Pinsent στο κείμενο είναι η δυνατότητά του να εμπλέξει τον αναγνώστη στη διαδικασία της λεγόμενης 'διαπραγματεύσιμης ανάγνωσης' ('negotiated reading'), δηλαδή τα παιδιά, ανεξαρτήτως χρώματος ή ακόμη και φύλου, παιδιά με χαμηλή αυτοεκτίμηση και λιγότερες σχολικές επιτυχίες, είναι πιθανό να βρουν στην προσωπικότητα της κεντρικής ηρωίδας αντανακλάσεις των εμπειριών και των βιωμάτων τους.

Αν και η Pinsent αντιτίθεται στην αυστηρή κατηγοριοποίηση των λογοτεχνικών έργων, εν τούτοις ξεχωρίζει ορισμένα που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία κειμένων με σαφή 'πολιτική θεματολογία' ('political agenda'). Τέτοιου είδους έργα πραγματεύονται τη σχέση ανάμεσα στους χαρακτήρες και τις εναντιωματικές ή αποδυναμωτικές όψεις της κοινωνίας. Κάποια απ' αυτά διαδραματίζονται στο παρελθόν ή σε μέρη και ιστορικές περιόδους όπου οι καταστάσεις που βιώνουν οι χαρακτήρες είναι αλληλένδετες με το σύνολο της εκάστοτε κοινωνίας.

Συνοψίζοντας τη θεματολογία των έργων της κατηγορίας αυτής, με αφορμή αυτά τα οποία εξετάζει η Pinsent, μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τη δυναμική σύγκρουση μεταξύ ανθρώπων διαφορετικών καταγωγών, τις ποσοτικές διαφορές στη δομή και τη διαμόρφωση των διαφόρων κοινωνιών, την επίδραση της κοινωνίας στη διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας από το άτομο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων έργων είναι το *Black Like Kyrá*, *White Like Me* της Judith Vigna, το *Amazing Grace* της Mary Hoffman ², το *Gregory Cool* της Caroline Binch.

Συγκριτικά λιγότερα είναι τα βιβλία εκείνα τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν πραγματικά 'πολιτικά', με την έννοια της εμπλοκής τους με την κοινωνία σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ότι με το άτομο. Εξαιρετικά

παραδείγματα αποτελούν τα βιβλία της Beverley Naidoo *Journey to Jo'burg* και *Chain of Fire*, όπου η συγγραφέας αναφέρεται στην εμπειρία του καθεστώτος του aparthάιντ, την οποία είχε κι η ίδια βιώσει. Η σπουδαιότητα της συγκεκριμένης θεματικής έγκειται, σύμφωνα με τη Pinsent, στην ανάγκη, αφενός, να εξοικειωθούν τα παιδιά με την ιστορία και αφετέρου, να διδαχθούν τις συνέπειες που επιφέρουν στη ζωή των ανθρώπων τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, που ακόμη υπάρχουν σε πολλά μέρη του κόσμου. Ξεχωριστή είναι κι η αναφορά της Pinsent στο βιβλίο *Roll of Thunder, hear my Cry* της Mildred Taylor, στο οποίο διακρίνεται χαρακτηριστικά η οπτική του 'womanist'³, δηλαδή της συνένωσης μιας φεμινιστικής και μιας αντιρατσιστικής αφηγηματικής προοπτικής.

Ένας άλλος τρόπος υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των ανθρώπων και εξοικείωσης των αναγνωστών με άγνωστα γεγονότα και καταστάσεις είναι μέσω της φαντασίας. Όμως, κατά τη Pinsent, εντυπωσιακή είναι η μη αξιοποίηση του φανταστικού σε μεγάλη κλίμακα. Εξάιρεση αποτελεί ένας σημαντικός αριθμός εικονογράφων οι οποίοι, με εργαλείο τη φαντασία, κατορθώνουν να μεταδώσουν μέσω των εικόνων ό,τι δεν είναι εύκολο πολλές φορές να ειπωθεί με λόγια. Ειδικά στον χώρο της παιδικής λογοτεχνίας, η συνειδητοποίηση των ανθρώπινων διαφορών και η διαπίστωση πως ό,τι είναι οικείο για εμάς μπορεί να είναι για τους άλλους ξένο, προσεγγίζονται επιτυχώς μέσω των φανταστικών ιστοριών με ζώα. Χαρακτηριστικά βιβλία αυτού του είδους είναι του David McKee, γνωστού και στον ελληνικό εκδοτικό χώρο, όπου οι χαρακτήρες είναι κυρίως ελέφαντες.

Τέλος, η φαντασία χαρακτηρίζει κατεξοχήν την παραδοσιακή λογοτεχνία, καθιστώντας τα λαϊκά παραμύθια ένα αποτελεσματικό μέσο παρουσίασης ανοίκειων τόπων στους νεαρούς αναγνώστες αλλά και επεξεργασίας σύγχρονων θεμάτων, σημειώνει η Pinsent.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυσή της, η συγγραφέας εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους τα βιβλία, που συμπεριέλαβε στη μελέτη της, απεικονίζουν τα άτομα σε σχέση με τον κοινωνικό τους περίγυρο και διαπιστώνει διαφοροποιήσεις. Στα λεγόμενα αντιρατσιστικά έργα παρατηρείται η τάση να επικεντρώνεται η αφήγηση σε ένα ή δύο άτομα, τα οποία για κάποιον, τουλάχιστον, χρονικό διάστημα είναι απομονωμένα από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Η αποξένωση αυτή επιτρέπει την εστίαση σε ρατσιστικές συμπεριφορές και προσδίδει μεγαλύτερη έμφαση στην ενσωμάτωση του ατόμου στην ομάδα, που αποτελεί τον συνηθέστερο επίλογο τέτοιων ιστοριών. Σε άλλες απεικονίσεις βιβλίων, δίνεται η εντύπωση πως τα άτομα, που συμπωματικά διαφέρουν ως προς το χρώμα, είναι εκείνα που απομονώνονται από τις –κατά τ' άλλα– 'περιεκτικές' ('inclusive') κοινωνίες. Στα έργα με σαφή πολιτικό περιεχόμενο, οι κεντρικοί χαρακτήρες τείνουν να αποτελούν μέρος της κοινότητάς τους, αλλά η ομάδα τους αυτή συχνά περιθωριοποιείται από το σύνολο της κοινωνίας.

Η διαπίστωση στην οποία προβαίνει η Pinsent είναι πως στις μέρες μας υπάρχει αφθονία καλών λογοτεχνικών έργων που προβάλλουν την αξία όλων των ανθρώπων και την πεποίθηση πως οι μεταξύ τους διαφορές δεν αποτελούν πλέον κριτήριο διαχωρισμού. Πολλοί είναι οι χαρισματικοί συγγραφείς και εικονογράφοι, λευκοί και μαύροι, οι οποίοι πέρα από διδακτισμούς και από δεσμευτικά αντιρατσιστικά πλαίσια, κατορθώνουν να μεταδώσουν το παραπάνω μήνυμα στους νεαρούς αναγνώστες. Ανάμεσα τους, οι Mary Hoffman, Caroline Binch, Mildred Taylor, Beverley Naidoo, Helen Oxenbury.

Καταλήγοντας, η Pinsent τονίζει την ανάγκη της υιοθέτησης μιας ενιαίας στάσης από τους συγγραφείς και τους εικονογράφους, η οποία θα προβάλλει το σεβασμό της εμφάνισης και των παραδόσεων όλων των ανθρώπων.

Το μήνυμα αυτό της Pinsent αναμφίβολα παραμένει επίκαιρο ακόμη και στις μέρες μας, δέκα περίπου χρόνια μετά την έκδοση του άρθρου της. Όπως τονίζει και η ίδια στο συμπληρωματικό της κείμενο που δημοσιεύεται αυτούσιο στο Αφιέρωμα, η παιδική λογοτεχνία για παιδιά και νέους, η οποία προβάλλει ζητήματα φυλετικής και εθνοτικής ταυτότητας, προκατάληψης και ισότητας, εξακολουθεί να κατέχει σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των παιδιών. Ορισμένα σύγχρονα κι αντιπροσωπευτικά βιβλία της λογοτεχνίας αυτού του είδους περιλαμβάνονται στο συμπληρωματικό κείμενο ανά κατηγορίες.

Μια βασική διαπίστωση που προκύπτει από την 'ανάγνωσή' των συγκεκριμένων κατηγοριών, όπου η συγγραφέας εντάσσει τα σύγχρονα βιβλία, είναι πως μέσω της επιλογής αυτής, η Pinsent, ουσιαστικά, διαγράφει τις νέες τάσεις της παιδικής λογοτεχνίας. Συγκεκριμένα, παρατηρείται μια μετατόπιση στις προσεγγίσεις των θεμάτων, κυρίως μέσα από ιστορικές ή πολιτισμικές οπτικές. Πολλοί καταξιωμένοι συγγραφείς που καταπίστηκαν στο παρελθόν με φυλετικά ζητήματα, παρέμειναν πιστοί στη θεματολογία αυτή και τα επόμενα χρόνια, όπως οι Beverley Naidoo και Malorie Blackman. Τέλος, η Pinsent αναφέρεται και στην αξιολογή παραγωγή εικονοβιβλίων που πραγματεύονται το θέμα της καταπολέμησης του ρατσισμού.

Ακολουθεί το άρθρο της Pinsent και το συμπληρωματικό της κείμενο στο πρωτότυπο.

Pat Pinsent, 'Race' and Ethnic Identity.

¹ Ο όρος 'tokenism' αναφέρεται στην πρακτική της συμβολικής απεικόνισης μιας μειονοτικής ομάδας, με στόχο τη δημιουργία της ψευδαίσθησης περί μη αποκλεισμού και ισότιμης ενσωμάτωσης των μελών της. Στην ουσία, όμως, αποτελεί μια ακόμη πρακτική της στερεοτυπικής αναπαράστασης των φυλετικών, εθνοτικών, πολιτισμικών κι άλλων μειονοτικών ομάδων.

² Για μια αναλυτική προσέγγιση του βιβλίου αυτού, βλ. άρθρο Μ. Καραγιάννη, 'Πέρα από τον φράχτη: Μια Μεθοδολογική Πρόταση για την Αξιολόγηση του 'Εγχρώμου Άλλου στο Σύγχρονο Εικονογραφημένο Βιβλίο' στο συγκεκριμένο αφιέρωμα.

³ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον όρο 'womanist' στο άρθρο Μ. Κανατσούλη, 'Η Μαύρη Γυναίκα στη σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά' στο συγκεκριμένο αφιέρωμα.